

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYÓZÓ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOSÁRY DOMOKOS
KOVÁCS ENDRE
KÖPECZI BÉLA

LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MAKKAI LÁSZLÓ
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSÓ
NIEDERHAUSER EMIL

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1980

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1790—1848

FŐSZERKESZTŐ

MÉREI GYULA

SZERKESZTŐ

VÖRÖS KÁROLY

I. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1980

2. Magyarország a napóleoni háborúkban	441
Kabineti abszolutizmus, rendőrzárolom (441) A francia háborúk (447) Napóleon és Magyarország (451) Az elnyomott függetlenségi és reformtörekvések (459) Adórendszer, pénzügyi nehézségek (463) A devalváció (466) Az udvar és a magyar nemesség ellentétének újraébredése (469)	
VI. FEJEZET	
A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOM (1790—1848) — <i>Vörös Károly</i>	473
1. A népesség	473
A népességszám növekedése (473) A népességszám regionális és időbeli alakulása (476) Belső migráció és a regionális népsűrűség (480) A népességfejlődés válságjelei (483)	
2. A nemesség	485
A nemesség jogai, létszáma és területi elhelyezkedése (485) A nemesség vagyoni differenciálódása (487) A főnemesség (491) A birtokos nemesség (495) A kismemesség (498) A főúri életmód: a kastély (501) A birtokos nemesi életmód: a kúria (503) A kismemesi életmód: a parasztház (506)	
3. A parasztság	508
A paraszt állami és földesúri terhei (508) A paraszti ártermelés lehetőségei és a felhalmozás korlátai (511) Mezővárosodás és örökös megváltás (520) A konfliktusok: a parasztmozgalmak (522) A betyárvilág (529) A feudális intézmények válsága (531) A mezőgazdasági bér munkásság (533) A paraszti életmód: a ház (537) A paraszti viselet változásai (541) A nem magyar paraszt életmódjának változásai (544)	
4. A polgárság	547
A városi funkciók átrendeződése (547) A polgárság átalakulása (556) A polgárság a városi és az országos politikában (565) A városi bér munkások (570) A zsidók (577) A polgári életmód kerete és meghatározója: az urbanizálódás (586)	
5. Az értelmiség	590
VII. FEJEZET	
ABSZOLUTIZMUS ÉS RENDISÉG KONFLIKTUSÁNAK KIÚJULÁSA (1812—1830) — <i>Vörös Károly</i>	601
1. Az abszolutizmus támadása és a megyei ellenállás	601
Európa a bécsi kongresszustól a júliusi forradalomig (601) A magyar nemesség és az abszolutizmus: új összecsapás küszöbén (607) Abszolutiz-	

mus és centralizáció Ausztriában (608) Az abszolutizmus magyarországi korlátai (617) A rendeleti kormányzás kezdetei Magyarországon (620) A megyei ellenállás és tanulságai (624)	
2. A rendi alkotmány körülsáncolása és modernizálásának kezdetei	632
Az 1825—1827. évi országgyűlés (632) Politikai élet és mozgalmak az Erdélyi Nagyfejedelemben (635) A bizottsági munkálatok (639) Az úrbéri és a közigazdasági bizottság munkálatai (642) Az igazságügyi és a közjogi bizottság munkálatai (651) Bizottsági munkálatok az adó-, a nevelésügyi, a nemesi katonáskodás és a bányauügy vonatkozásában (658)	
2. KÖTET	
VIII. FEJEZET	
A MAGYAR REFORMELLENZÉK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1830—1840) — <i>Gergely András</i>	669
1. A korszakváltó évek	669
Európa, 1830 (669) Az 1830. évi országgyűlés (672) A kolerafelkelés (674) Széchenyi István (678) Wesselényi Miklós (687) A rendszeres bizottsági munkálatok a megyék előtt (690) A magyar liberalizmus kialakulása (696) Kormányzat és konzervativizmus (706)	
2. Az 1832—1836. évi országgyűlés	715
Az utolsó rendi országgyűlések működési mechanizmusa (715) A nyilvánosság biztosítása és a tárgyalások rendje (717) Az úrbér ügye (720) A magyar nyelv ügye (729) Kölcsey Ferenc (729) További reformkérdések (732) A Szent Szövetség reorganizációja (734) Az erdélyi országgyűlés (737) A reakció ellentámadása (740) A reformellenzék formálódása (742) Az országgyűlés utolsó szakasza és törvényalkotása (744)	
3. Az abszolutizmus ellentámadása	748
A birodalom és kormánya I. Ferenc után (748) Wesselényi pere (756) Az ifjak pere (758) A Törvényhatósági Tudósítások (759) Kossuth Lajos (760) Kossuth pere (764) Széchenyi vállalkozásai (766) A reformmozgalom helytállása (767)	
4. Az 1839—1840. évi országgyűlés kompromisszuma	770
A keleti kérdés (770) Az országgyűlés küszöbén (772) Harc az alkotmánybiztosítókért (775) Deák Ferenc (777) Az 1832—1836. évi országgyűlés öröksége (779) A gazdasági törvényhozás (782) Az új évtized küszöbén (784)	

a házat. A 19—20. századi egyke klasszikus földjén, a baranyai Ormán-ságban, annak református lakosságában a népességszám növekedése 1787 és 1844 között a megyei átlag 36,37%-ához képest már csak 20,73%² előjeleként a népesség itt is várható további nagyszabású csökkenésének. 1845-ben Baranya megye tudós főorvosa meg is írta — s ezzel vissza is vezette a kérdést az 1777. évi demográfus gazdasági szempontú kiinduláshoz —, hogy e vidéken „szégyennek tartják a menyecskék, ha ők házasságuk első négy, sőt tíz évében szülnék, de azután is a legegészsége-sebb és legerősebb asszony is ritkán szül többet két gyereknél... Sok menyecske, szépségének fenntartása végett, akadályozza titkon és bűnös módon a szülést, sokat pedig a szegénység visz arra: hogy tí. egy-egy fél telken sokszor 3—4 család is kénytelen élni.”² A születésszabályozás ilyen kiterjedt jelentkezésével szemben a csecsemőgyilkosság országszerte még csaknem kizárólag a leányanyáknál (túlnyomórészt megesett szolgálólányoknál) fordult elő, vagy legalábbis náluk fedeztetett fel. Ám a megyei törvényszékek által az évszázados jogszokásnak megfelelően mindig kimondott halálos ítéleteket a kúria megértőbb bírái már következetesen néhány évi börtönre változtatták érezve, a probléma társadalmi súlyát és feltartóztatatlanságát.

És ha az öngyilkosságok számát tekintve, Magyarország a birodalomban még aránylag előnyös helyen állt is, az 1840-es évek végén Fáy András már felfigyel az öngyilkosságok növekvő számára. Jellemző, hogy 1843 és 1846 között, három év alatt Budán 13, Pesten már 45 öngyilkosságot anyakönyveztek, sőt 10 év alatt 8-an dobták el életüket a nagyvárosi problémáktól egészében érintetlen Karcagon is; az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1839 és 1844 között, 5 év alatt 201 volt az öngyilkosok száma. Reálisak-e egyáltalán az öngyilkosság viszonylag még kedvező arányai, s az öngyilkosok s az öngyilkosságok számát illetőleg korszakunkban milyen tendencia érvényesül? — adataink erre ma még nincsenek. Az a körülmény azonban, hogy e kérdés — még ha csak az életbiztosítás feltételeinek szempontjából is — feltűnik és tárgyalásra kerül, már a kortársak által is valóságosnak érzett voltát jelzi. A születéskorlátozás tényeivel együtt pedig — gazdasági vonatkozásától akár elte-

² HÖLBLING MIKSA, Baranya vármegye orvosi helyirata. Pécs, 1845. 64.

kintve is — egy, a keresztény valláserkölc értékrendjét valló társadalomban végül is a fennálló rend válságának egyik sokatmondó jele.

A népességszám növekedésének ilyen alakulása, megoszlása az ország legalább egy részén elemezhető tájegységek és a korszak évtizedei között; segítői, korlátai és jelentkező abnormitásai: ez az a demográfiai alap, amelyen tőle soha már el nem szakadva — sőt rá jelentősen visszahatva —, az 1790 és 1848 közötti korszak társadalomtörténete le fog játszódni.

E több mint fél évszázad alatt a gazdasági fejlődés velejárójaként meggyorsul a magyarországi társadalom szerkezetének átalakulása is. A feudalizmusból a kapitalizmus felé tartó átmenet folyamatában az állapotok átmenetiségének jegyeit magukon hordozzák a társadalmi szerkezetnek lassanként egyre inkább az új tartalom csiráit magukban rejtő és az új forma öltözékét viselni kezdő elemei. Mégis a döntő mozzanatot a társadalom egyes szerkezeti elemei által a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely és funkció megváltozása fogja jelenteni.

2. A NEMESSÉG

A fejlődés sodra a feudális társadalom szerkezetének minden elemét elérte, ha nem is egyforma erővel, nem is egyforma hatással. Legerőteljesebben azonban a feudalizmus uralkodó osztályát, a nemességet érintette, hiszen azt feudális társadalmi-gazdasági kizsákmányolási lehetőségeivel együtt, ha nem is egyidejűleg, a feudális módon történő politikai vezetés lehetőségeiben is korlátozni kezdte.

A NEMESSÉG JOGAI, LÉTSZÁMA ÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

Pedig II. József reformkísérletének összeomlása után a nemesség előjogai, úgy látszott, új erőre kelve, megerősödve még egyszer felragyognak, hogy azután alapelveikben csaknem az 1848. évi magyarországi polgári forradalomig változatlanok maradjanak. A nemes ember személyi sértetlensége, a gyakorlatban csupán fikciót jelentő személyes felkelési kötelezettségének fejében élvezett adómentessége, mentessége a katonás-

ködés alól, a politikai jogképeség és 1844-ig a magasabb közhivatalviselés monopóliuma, a teljes jogú birtokbirtakás lehetősége, a nemesi birtokot védő ősiségi rendre alapító jogrendszer alapvető nemesi előjogok voltak Magyarországon. E jogok a hatalmas főúrtól a szegény bocskoros nemesig közősek és egyenlők voltak minden nemes ember számára. Mindez kétségtelenül jelentősen hozzájárult a feudális társadalmi rend fennmaradásához, illetve ellenállásához a szétbontását egyre erősebben sürgető gazdasági erőkkel szemben.

A nemesség helyzetét a feudális társadalomban nem kevésbé segített stabilizálni nagy létszáma. A nemes személyek száma 1786—1787-ben a Magyar Királyságban 330 (ebből Horvát-Szlavonországban 19), az Erdélyi Nagyfejedelemségben 64 ezer volt. Mivel a további hasonló részletességű összeírásnak a nemesség egészen 1848-ig ellent tudott állni, létszámának további alakulását illetően már csak becslésekre vagyunk utalva. Tekintettel a teljes népesség 1786—1787 és 1851 közötti mintegy 40%-os növekedésére, a nemesség 1848. évi tényleges száma ennek analógiájára a Magyar Királyságban 462 (ebből Horvát-Szlavonországban 27), Erdélyben mintegy 90 ezer főre becsülhető. A nemesség Magyarország népességének így körülbelül 4,6, Horvát-Szlavonországban 3,1, Erdélyben pedig 3,3%-át tette ki. Európában Lengyelország mellett ez volt a nemesi népesség legmagasabb aránya.

A nemesség zöme korszakunkban is a volt királyi Magyarország határvidékén, az egykori végvári vonal és a magasabb hegyvidék közötti síkságon, dombvidéken, illetve helyenként a hegyek közé benyúló folyóvölgyekben torlódott össze. A Magyar Királyság nemességének egynegyed része 1846-ban is Borsod, Bihar, Heves, Pozsony és Szatmár; további egynegyed része Máramaros, Szabolcs, Veszprém, Vas, Zala, Zágráb megyékben, a nemesség fele tehát 11 vármegyében helyezkedett el. Létszáma az előbbieken 1846-ban Fényes szerint megyénként mintegy 30, az utóbbiakban 20, illetve 25 ezer felett volt. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben a nemesség területileg a vármegyékben és részben a székely székekben koncentrált, minthogy a régi székely rendi tagozódás primorjai a nemesi jogok teljességének birtokában maradtak. A századok között nem voltak nemesek, legfeljebb a nagyobb városokban húzódtott meg vagy oda szorult be néhány nemesi rangot szerzett hazai vagy külföldi nemesi értelmiségi. A jelentéktelen Kraszna megyét kivéve azonban

a nemességnek a népességszámhoz viszonyított aránya egy törvényhatóságban sem érte el a magyarországi átlagos mértéket sem (arról nem is szólva, hogy a Szászföld nemesség nélküli, a Székelyföldön pedig a nemesség helyzete erősen eltért a magyarországi nemességétől). Ilyen szétforgácsoltág és az Erdélyben oly súlyos nemzetiségi problémák magyarázatak részben azt is, hogy a királysággal ellentétben a nagyfejedelemségben miért nem tudott erőteljesebb, a királysághoz hasonló kiterjedésű megyei szintű reformmozgalom kialakulni.

A NEMESSÉG VAGYONI DIFFERENCIÁLÓDÁSA

A nemesség mind az előjogok, mind a vagyoni viszonyok szempontjából egyre jobban differenciálódott. A nemesi jogok összessége a nemesség perifériájára szorult rétegek számára korunkban lassanként már kezdett megcsorbulni. Attól eltekintve, hogy az Erdélyi Nagyfejedelemségben a két jobbágnál kisebb birtokú nemes már a 18. század eleje óta adózott, és a székely nemesinek tekintett rendeken belül is előrehaladt már egyes kategóriák (a pixidáriusoknak s részben még a lófőknek is) jobbágyságba hanyatlása, a nemesi jogok az idők múltával a Magyar Királyságban is helyt kényszerültek adni olyan polgári igényeknek, mint az, hogy az 1844. évi váltótörvénykezés óta a váltóhamisító nemes előzetesen is le tartóztatható legyen, a jobbágytelken lakó nemes pedig, a beszállásolást és az adózást kivéve, már 1836-tól a jobbágyhoz hasonlóan vállaljon a telek, a közlegelő, az erdőhasználat és a nádlás után járó minden (nemcsak házi, hanem hadi) adószolgáltatást, sőt katonatartási terhet is; a saját ház nélküli vagy ennél többet nem birtokló nemes pedig az 1840: IX. tc. 17. §-a alapján, szándékos mezőrendőri kihágása bebizonyítottván, azonnal le lehessen tartóztatni. 1800-ban a kúria olyan döntvényt hozott, amely szerint a cselédi vagy alkalmazotti szolgálatba álló nemes előjogairól a szolgálat tartamára mintegy lemondottnak tekintendő: gazdája — még ha paraszt is — akár testi fenytéssel is illetheti. Az állam egyes — főleg a francia háború kapcsán felmerült — rendkívüli szükségletei mindinkább szükségessé tették a nemesség megadóztatását, immár a csak paraszti szinten élő nemesi tömegek adómentességének megszüntetésén túlmenően is. Ezt az egész nemességre kiterjedő adót az évszázados

hagyománynak megfelelően azonban nem adóznak, hanem hadisegélynek, subsidiumnak nevezték, és formailag mindig a nemesség esetenkénti országgyűlési önkéntes megajánlásán alapult.

Az előjogok rendszerének ilyen, nagyon is a társadalmi választóvonalak mentén bekövetkező csorbulása valójában bizonyos mély vagyoni differenciálódás vetülete is. A választóvonalak azonban közelebből nézve immár nemcsak a nemesi jogainak egy részétől megfosztott szegény, birtoktalan vagy legfeljebb jobbágytelken ülő kismemes és a jogai teljességében megmaradt birtokos nemes között húzódtak, hanem egyre érezhetőbbé váltak a birtokos nemességen belül is. Nem is szólva arról a nem kevésbé éles határvonalról, mely a mégoly jómódú középbirtokos nemest oly határozottan elválasztotta a nagybirtokos arisztokratától.

Az 1809. évi nemesi felkelés alkalmából készített kimutatások, melyek az 1808. II. tc. szabályai szerint a Magyar Királyság felkelésre kötelezett nemességét írták össze, a nemesi rétegződés arányairól elfogadhatónak látszó képet nyújtanak. A véglegesen kialakított inszurgens seregen belül a vagyoni helyzetük alapján saját személyükben szolgálni, illetve helyettést állítani köteles nemesek közül 1919 az évi 3000 forint jövedelemmel felüli; 173 a 2000—3000 forint és 864 az 1000—2000 forint jövedelemmel rendelkező személy (ezek a lovasságnál szolgáltak); 1000 forint körüli jövedelemmel mintegy 1522 (a gyalogságnál szolgáló) összeírott rendelkezett. Az inszurrekciónak az említett összeírásban szereplő összes többi katonája, körülbelül 32 ezer fő már csak a megye, a nagyobb birtokúak és a nemesi haszonvételeket birtokló nem nemesek költségén vagy éppenséggel az államkincstár terhére katonáskodott.

A fenti néhány adat — ha számszerű helyességük természetesen vitatható is — arányaival mindenekelőtt a szegény nemesség hatalmas tömegeit mutatja (bár ennek arányai a valóságban sokkal nagyobbak voltak, hiszen a legszegényebbek tömegéből csak az inszurgens sereg eleve meghatározott létszámának határáig kerültek be az összeírtak közé). Láttatja azonban a kimutatás a birtokos nemességen belül a nagybirtok és a szegény tömegek közötti nagy szakadékot is, — a két pólus anyagi erejéhez, illetve tömegéhez képest pedig a valódi középrétegek szinte teljes hiányát. Sőt: még a meglevő középrétegek igen nagy távolságát is a nagybirtoktól.

A 19. század közepére, a polgári forradalom időpontjára, ezek az arányok még jobban eltolódtak, hiszen csak az 1848 előtti allodiális terület

adatait figyelembe véve is (leszámítva tehát a jobbágytelki állományt) például Bihar megye 1 millió 911 ezer kat. holdat 100 kat. holdon felüli darabokban birtokló mindössze 578 birtokosa közül 400-an 1000, ezen belül pedig 329-en 500 kat. holdnál kisebb birtokot tartottak kezükben, míg csak a nagyváradi latin és a görög szertartású püspökségek, valamint a káptalan 346 ezer, az egri káptalan pedig további 62 ezer kat. holdat (igaz, javarészt erdőt); 5000 kat. holdnál nagyobb birtokú 14 arisztokrata pedig további 141 ezer kat. holdat tartott birtokában. Az 1000 és 5000 kat. hold közötti 92 birtokos között is (ez lenne pedig a tulajdonképpeni birtokos középnemesség) 16 volt arisztokrata. Valójában azonban még ezek sem voltak igazi középbirtokok, hiszen jórészt erdőből álltak. Az igazi nagy vagyonú középnemességet a megyében tulajdonképpen csak a Semseyek 38 ezer, a Tiszák 13 ezer és Bölöny Sándor 5000 kat. holdja képviselte. A rétegződés hasonló képe tárul elénk az ország másik felén, a kicsiny Győr megyében éppúgy, mint Sáros megyében. Utóbbiban 300 ezer kat. holdnyi allodiális földből 100 kat. holdnál nagyobb darabot birtokló 257 birtokos közül is 6 volt az 5000 kat. hold feletti, összesen körülbelül 80 ezer kat. holdat birtokló arisztokrata. Az 1000 és 5000 kat. hold közötti birtokú rétegbe is csak 35-en tartoztak. Az 500 kat. hold alatti birtokosok száma 147; közülük is 103 rendelkezett csak 100 és 300 kat. hold közötti birtokkal. Mikszáth majdani sárosi gavallérjainak, vagy inkább széltolónak atyái ezek, és még inkább azok, akik az 1846-ban Fényes által körülbelül 4200 főre becsült sárosi nemességből úrbéres földjeik elvesztése után már 100 kat. holdnál is kisebb birtokra szorultak vissza.

Hasonlóan erős polarizálódás tapasztalható Erdélyben is. Az 1819. évi Cziráky-féle összeírás adatainak szinte teljes feldolgozatlansága folytán a rétegződésnek egyelőre itt is csupán a jobbágyfelszabadítás, 1850 utáni, ám itt az úrbéresnek minősített telkiállományt kimutató adataiban tükröződő képe rajzolható meg. Eszerint a nagyfejedelemség 173 781 (a királyságtól eltérően különböző nagyságú, nem normalizált) telekből álló 1 millió 615 ezer kat. holdra terjedő, végül is egészében úrbéres természetűnek vett telkiállományából mindössze 6 nagybirtokos arisztokrata család vagy inkább már nemzetség (Bethlen, Teleki, Eszterházy, Kemény, Bánffy, Jósika) különböző tagjai, ágai 81, egyenként 1000 kat. hold feletti birtokkomplexumban körülbelül 356 ezer kat. holdat birtokoltak. Valamivel többet is, mint amennyit az összes többi főnemesi család (132,

ugyancsak 1000 kat. holdon felüli birtokegyüttes formájában) tartott kezében, és több mint kétszeresét a közületi kézben levő 15, egyenként 1000 kat. holdnál nagyobb birtokegyüttes összterjedelmének, 164 ezer kat. holdnak (melyből a kamarai birtok csak 47 ezer volt). 1000 kat. holdnál nagyobb birtokegyüttes nem főúri és nem közületi — tehát középbirtokú köznemesinek tekinthető — kézben csupán 42 esetben, és összesen is csak körülbelül 80 ezer kat. holdnyi nagyságban fordult elő. Csupán a főurak kezén és csak az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokegyüttesekben levő összesen 650 ezer kat. holdnyi föld terjedelme megközelítette az 1000 kat. hold alatti együttesekben levő összes többi nemesi birtok terjedelmét, pedig még ez utóbbi birtokegyüttesek között is nem kis számú volt a főúri kézben levő, és a nagy főúri családok mindegyikében voltak szinte teljesen elszegényedett ágak: így a főúri birtokkoncentráció még fokozottabbnak bizonyul. Mindez az Erdélyi Nagyfejedelemségben is a nemesi középbirtok aránylag igen csekély részesedését sejteti az úrbéres állományból. Néhány nagyobb középbirtokos családot leszámítva (például Barcsay 13 500, Lukács 4000, Újfalvy 3000, Makrai 2000 kat. hold) a középréteg még az 1000 kat. holdnál kisebb birtokdarabok tulajdonosai között is — úgy lehet — csak gyengén szerepel.

A nemességen belüli polarizálódott vagyoni viszonyok azonban a századforduló táján még inkább csak alapjai, a negyvenes évek végén azonban már inkább következményei voltak annak a hatásnak, melyet a nemesi társadalomra a távoli piac ellátását szolgáló mezőgazdasági árutertermelés — a 18. század utolsó harmadában megnyíló, a napóleoni háborús konjunktúra, majd a gyapjúkonjunktúra által meggyorsított ütemű, legfőképpen azonban az 1820-as évek végétől a Habsburg-birodalom Lajtán túli részeinek nagyjában-egészében véve állandó terményfelvevő piaca által stabilizált — lehetőségei gyakoroltak. A kismemes, a jómódú középbirtokos és a nagybirtokos főúr között húzódo szinte évszázados választóvonalak most, az árutertermelés lehetőségeinek sodrában más jellegű, és immár a feudális rendszer keretein túlmutató választóvonalakká tágultak. E mozgás távlatai már a polgári osztálykategóriák választóvonalainak irányába mutatnak.

A FŐNEMESSÉG

A magyarországi feudális hierarchia legfelső, legkeskenyebb rétegét alkotó (a királyságban 3 hercegi, 80 grófi és 95 bárói nemzetségből, valamint csak Erdélyben birtokos 11 grófi és 20 bárói családból álló) főnemességnek a polgárosodás irányába mutató útja fővonalaival sokfélesége által tűnik fel, hiszen az arisztokráciának a polgárosodáshoz való viszonya sem egységes. Eltért egyes csoportjainak felfogása mindenekelőtt attól függően, hogy az egyes családok birtokai az árutertermelés, illetve az értékesítés szempontjából milyen termelési és szállítási lehetőséget kínáló országgrészen fekszenek. Eltérték egymástól politikai magatartásuk indítékai is. Más volt a nagy Habsburg-hagyományú, főleg nyugatmagyarországi, erősen katolikus főnemesi családok politikai felfogása, és más a Dunától keletre, az Alföldön, egészen a hegyek pereméig húzódo területeken birtokos családoké. Utóbbiak felemelkedése (részben a 17. századi szerényebb előzmények után) inkább a 18. századhoz kötődött, amikor nagybirtokaikat és hozzá főnemesi címeiket megszerezték. Az arisztokráciának ez a része nem kapcsolódott olyan szorosan Bécshez, sokkal inkább a helyi megyei nemesi társadalomhoz, amelytől politikai támogatást is kapott. E főurak között többen protestánsok. Másik főnemesi csoportba tartoztak a 18. század során elsősorban hivatali érdemek jutalmaként felemelt, többségükben csekélyebb birtokú új arisztokraták. Ismét más — bár vékony — rétege volt a főúri birtokosságnak a 18. század legvégétől kezdve polgári sorból, polgári tevékenység révén felemelkedő, hadiszállítások fejében készpénz helyett a kamarai uradalmakból adományozott hatalmas birtoktestekkel kifizetett s új vagyonához főrangot igényelt és szerzett arisztokrácia. Területileg is elválóan egészen sajátos árnyalatot képviseltek a magyar arisztokrácián belül az erdélyiek. Helyi kötöttségű, igen sok esetben szegényes viszonyok között élő arisztokrácia volt az, melyből jelentősebb udvari pozíciót és állásokat már csak néhány nagy család tudott — szinte örökletes jögon — biztosítani magának.

Gazdasági helyzetüket, politikai hagyományait vagy kultúrájukat tekintve bármekkorák voltak is az eltérések a főnemesség egyes csoportjai között, a főnemesség egésze volt az 1848 előtti fél évszázad Magyarországon a politikai vezető osztály, és ami ezzel járt: a fennálló gazdasági-

társadalmi rendszer legfőbb haszonélvezője is. Ez a hatalom végül is viszonylag szűk kör, néhány nagy család kezében koncentráldott. Hatalmas vagyoni fölnyélhez (hiszen a jobbágynépesség többsége is az ő birtokain élt) intézményesített politikai befolyása: a felsőtáblán személyes szavazati joga társult. Azzal a súllyal, amit egymás közötti és részben a birodalom arisztokráciájával létesített házassági kapcsolatai biztosítottak számára, potenciálisan s általában valóságosan is hasznos és értékes — bár nem mindig kapható — szövetségesévé lett az udvar által képviselt abszolutista politikának. Így azután 1848-ig elsősorban az arisztokrácia foglalta el nemcsak a hagyományos, túlnyomó részükben gyakorlati jelentőségüktől már régóta megfosztott zászlósúri méltóságokat, hanem az államélet nagyon is konkrét hatalmat jelentő adminisztratív kulcspozícióit: a kancellária, a helytartótanács (Erdélyben a gubernium), a felsőbíróságok, sőt még a pénzügyigazgatás legmagasabb állásait is. A megyék élén álló főispánok (sőt az örökös főispánságok egy részénél a megyét gyakorlatilag irányító főispáni helytartók) túlnyomó része is a főnemességből került ki. A főnemesség papi vagy katonai pályára ment fiaira részére a legalábbis viszonylag gyors előmenetel 1848-ig biztosított volt. A familiaritás a 18. század első felére már felbomlott, a köznemesség azonban 1848 előtt soha, még regionális viszonylatban sem tudta vitatottá tenni a főnemesség politikai és gazdasági vezető szerepét. Annak ellenére, hogy a köznemesség soraiban a politikai vonatkozásokban kibontakozó ellenérzést nem csekély mértékben mélyítették a főnemesi nagybirtokosoknak birtokuk racionális megszervezhetése érdekében a köznemesség rovására végrehajtott „arrondírozásai”: a nagybirtok területébe beékelt idegen birtoktestek felszámolása, beolvasztása, valamint a nagybirtoknak a bontakozó árutermelés viszonyai között egyre nyomasztóbban érvényesülő versenye.

Már csak a kezén levő vagyon és politikai hatalom is — ám birtokának az örökös tartományok arisztokráciájához képest jóval gyengébb jövedelmezősége és így ezáltal a birodalom irányítására gyakorolt befolyásának gyengése és annak további csökkenése — érthetővé teszi e főnemesség egyes tagjainak növekvő érdeklődését nagyobb mértékben a gazdasági, kisebb részben a politikával szorosan összefonódó egyes kulturális kérdések iránt. Birtokainak technikai modernizálása, terményei értékesítésének megszervezése révén az arisztokrácia számos tagja kor-

szakunkban végig objektíven igen jelentős szerepet játszott a polgári átalakulás gazdasági alapjainak megteremtésében. Mezőgazdasági szakönyvek mecénásaiként, a gazdasági szakoktatás szervezőiként és az első tőkés vállalkozások nem kis súlyú részvényeseiként több főúri nagybirtokos nevével találkozhatott a kortárs. A Nemzeti Múzeum vagy az Akadémia alapítása és támogatása mutatja, hogy egyesek — bár az előbbieknél sokkal kevesebben — a kultúra intézményes támogatásában is az élen jártak, sőt bizonyos szempontból a feudalizmus fellazítását is hajlandók voltak kezdeményezni. Az első hazai örökváltás-szerződéseket már a 18. század végén arisztokrata földesurak kötötték.

Érthető tehát, ha a 19. század első negyedében ők kerültek szembe először a modern hitel problémáival is. Birtokai korszerűsítése, sőt — néhány, több százezer holddal rendelkezőt kivéve — pusztán életvitelének megfelelő szinten tartása érdekében a főurak többsége olyan nagyságú pénztőkére szorult, amit már nem lehetett előteremteni a pusztán feudális jövedelmekből és a robotra alapozott, de az üzemi szervezettséget még nélkülöző árutermelésből elérhető felhalmozásból, még kevésbé a megyei nemesség hagyományos helyi vagy regionális hitelforrásaiból, hanem csupán a korszerű s Magyarországon kívüli tőkés hitelszervezet már kizárólag a kapitalizmus törvényei szerint működő szervei révén. Mikor pedig ennek során a politikai-társadalmi átalakulás problémáival kerültek szembe, az arisztokrácia nem egy, a helyzetet józanul felmérő tagja már világosan felismerte annak roppant fontosságát, hogy a várható átalakulás továbbra is osztályuk vezetésével, vagy legalábbis érdekeinek megfelelően, politikai vezetőréteggként betöltött pozíciójának maradéktalan fenntartásával menjen végbe. A politikai vezetés kérdésében ezt az álláspontot képviselte Széchenyi is. Mert bár a polgári átalakulás nem egy alapvető kérdésében nemcsak a reakciós, de a mérsékelt konzervatív arisztokratákkal is szembeszállt, a gazdasági átalakulást sem ő, sem osztályának túlnyomó többsége nem kívánta összekötni olyan szükség-szerű politikai változással, mely az arisztokrácia uralkodó szerepét megrendíthette volna, vagy meg kellett, hogy rendítse.

A polgári átalakulás gazdasági igénylése — vagy legalábbis nem feltétlen ellenzése —, ám pozíciójának megtartása végett elválasztva azt az átalakulás politikai oldalától: a főnemességnek e koncepciója formálta a polgárosodás felé tett lépéseit egyrészt valóban ellentmondásosakká, másrészt

olyanokká, amelyek ezáltal a polgári átalakulás egész menetét, ha végelesen feltartani, megállítani nem is, de fékezni, lassítani nagyon is képesek lettek. Ettől a politikától a főnemesség egyik, jellemzően a Bécshez kevésbé kapcsolódó, részben a protestáns kelet-magyarországi arisztokráciából kikerült csoportja azonban távol tartotta magát. Ez a csoport a polgári átalakulás során az abszolutizmus felszámolásáért is harcoló liberális középnemességhez való csatlakozásban osztálya számára több előnyt látott, mint az abszolutizmussal való szövetkezésben.

Abban, hogy a polgári átalakulás legalábbis gazdasági vonatkozásaiban érhetően nagyon is érdekelt főnemesség nagyobb része a lassú, fokozatos reformok helyett inkább a fejlődés lassításának taktikáját választotta, gazdasági szempontból annak a körülménynek volt szerepe, hogy e nagybirtokos arisztokráciának és a hozzá csatlakozott legnagyobb birtokú középnemességnek, az ellenzéki középnemesség tömegeivel ellentétben, még megvolt a gazdasági, anyagi lehetősége a reform végrehajtása szempontjából számára legalkalmasabb pillanat kivására. Alátámasztották ezt a magatartást a feudális jövedelemforrásokból származó jelentős bevételek, egyes birtokok hitbizományi védelme, az udvar készséges segítsége a csódba jutott arisztokraták anyagi ügyeinek lehető legkedvezőbb szanálásában, s nem utolsósorban a tényleges politikai hatalom iránt végül is lehetőleg mindig lojálisan viselkedő, hitelt nyújtó banktőke, amelynek nem volt érdeke a polgári átalakulás demokratikusabb irányának érvényesülése, mert az államnak nyújtott kölcsönei révén érdekeit a feudális abszolutizmus körülményei között is biztosítani tudta. Így az arisztokrácia e csoportja biztosíthatónak vélte azt, hogy a polgári átalakulásba a főnemesség a számára alkalmas időpontban, uralkodó helyzetét megtartva léphessen be. Am így e taktika, ha a jövőt tekintve biztonságot nyújtott is számára, lassan eloszlatta aggályait magával az átalakulással szemben is, kiváltképpen alkalmas lett arra, hogy évszázados konfliktusát a polgári átalakulás másik útját tervező birtokos középnemességgel az újjáformálódó viszonyok között tovább élelje, s ennek során szövetségét az udvarral — ezáltal pedig politikailag amúgy is visszahúzó szerepét — tovább erősítse.

A BIRTOKOS NEMESSÉG

A kivárási álláspontját képviselni látszó nagybirtokos csoporttal, sőt annak lassú, apró változtatásokkal még akár előrelépni is kész tagjaival szemben a nemesség másik politikailag jelentős csoportja, a középbirtokosság haladó része egyre növekvő energiával tevékenykedett a polgári átalakulás mielőbbi végrehajtása érdekében. Ennek indítékai között a legdöntőbb tényező éppúgy gazdasági helyzete, annak fenyegető romlása volt, mint ahogy a főnemesség konzervatív magatartása mögött viszonylagos gazdasági stabilitása húzódtott meg. E középbirtokosság egészében véve is — haladó csoportja pedig még inkább — igen vékony rétege volt csupán a közép- és felsőnemességnek. Am a középbirtokos nemesség egészének a megyei közéletben vitt hagyományos szerepe (s ennek egyik alapjaként a főnemességgel ellentétben állandó jelenléte a megyében) politikai törekvéseinek képviselője, tervezése során létszámánál, vagyoni erejénél jóval nagyobb jelentőséget biztosított számára.

E pozíciót azonban a 18. század végétől egyre érezhetőbben fenyegette a vagyoni differenciálódás előrehaladása magán e rétegen belül is. A 18. század végére már világosan látható lett, hogy akárcsak néhány utód esetén is, a következő generációban már a pillanatnyilag még tisztességes vagyoni és pozíciójú családok előtt is óhatatlanul megnyílik a birtok szétaprózódásával járó vagyoni hanyatlás és társadalmi süllyedés szakadéka. És világossá lett, hogy e veszélyt csak a birtok korszerűsítése, az áruteremelésbe ekként versenyképes bekapcsolása, jövedelmezővé tétele, illetve az öröklésből a birtok összetartása érdekében kizárt családtagok számára megfelelő állások, külső jövedelemforrások megnyitása tudja elhárítani.

1848 előestéjén a nemesi birtokmegosztást tükröző töredékes adatok tanúsága szerint szerte az országban — a Magyar Királyságban éppúgy, mint Erdélyben — a jómódú középbirtokosnak számító, s a helyi és ennek révén az országos politikában is megfelelő szerepet betöltő családok birtokállománya, a jobbágytelki állomány leszámlálásával már részint egészében is igen összezsugorodott (főleg az erdőkre korlátozódván), részint a család számos ága között forgácsolódott szét. Ezen ágaknak legfeljebb már csak egyike vagy másika birtokolt valamennyire is jelentősebb kiterjedésű földterületet. A többség birtoka a parasztbirtok nagysága felé hanyatlott.

E réteg szorult helyzetét csak fokozták azok a nehézségek, melyekbe még a többnyire viszonylag csökkenő területű birtokok modernizálásához szükséges tőke megszerzésénél is beleütközött. Hiteligénye kielégítésénél e réteg elsősorban a hagyományos, de korlátozott helyi hitelforrásokra, illetve ezek kimerültével egyre inkább uzsorásokra szorult. Az ily módon hozzáférhető összeg csekély volta, és a korszerűsíthető allodiátúra kicsiny méretei folytán a hitelek csak lassan érezhették hatásukat. Eközben — a paraszti gazdálkodáshoz hasonlóan — egy-egy rossz év tönkretelhetette több esztendő gondos gazdálkodás eredményeit is. Így a birtokos nemesség sorsa mindinkább az eladósodás lett, és minél kisebb volt a birtoka, annál teljesebb mértékben, anélkül, hogy annak korszerűsítésében még eladósodása árán is jelentősebben előre tudott volna haladni. Nem véletlen, hogy a reformkor tekintélyes mennyiségű gazdasági szakirodalmában a nemesi középirtok sikeres modernizálásáról szóló, illetve az ennek megkönnyítését segíteni szándékozó és erre alkalmas gyakorlati tanácsokból olvasható a legkevesebb.

Annál megdöbbentőbbek viszont az e réteg rohamos és egyre reménytelenebb eladósodásának mértékéről valló adatok. Pest megyében a nemesi birtokra betáblázott adósságok összege az 1790. évi 600 ezer pengőforintról már 1819-re 4 millió forint fölé emelkedett (bár közben 1,5 milliót vissza is fizettek). 1839-re a betáblázások összege már a 7 millió felé járt, de ebből már csak alig 2 millió forint került visszafizetésre. 1848-ban azután — a negyvenes évek még nagyobb adósságai és még kisebb törlesztése folytán — a megye nemessége több mint 16 millió pengőforint adóssággal megterhelt birtokkal került a polgári társadalom nemesi birtokot már nem védő törvényeinek hatáskörébe. És ha Baranyában a nemesség birtokai 1847-ben még csak alig 4 millió forinttal voltak is megterhelve, ez a helyi nemesség viszonylag igen kis létszámát tekintve korántsem tűnik csekélynek. Bihar megye különösen részletesen elemzett 1837—1847. évi adatai szerint az adósságokba viszonylag leginkább a 100—500 kat. holdas birtokosok bonyolódtak bele. A 300 kat. hold körüli birtoknagyság az a határ — talán a nemesi polgárosodásnak is mintegy lehetséges alsó határaként —, ahol a hiteligények, legalábbis részben, feltehetően már kezdtek túllépni a csupán a napi gazdálkodás kisebb-nagyobb hézagjainak befeltozására irányuló törekvéseken. Ugyanitt egyes nagyobb beruházásokra irányuló törekvések is felfedezhetők.

183. Falusi nemes téli ruhában 1810 körül 184. Két vidéki nemes 1810 körül

186. Pesti nemesek 1810 körül

185. Parasztsorban élő kisnemes az 1840-es évekből

187. Szlovák kismemes asszonyok Árvában 1840 körül

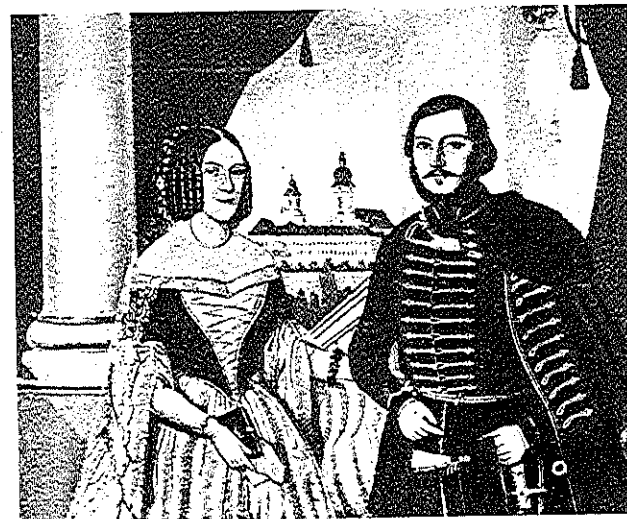

188. Rác kismemes a 18. század végén

189–190. Horvát nemes házaspár: Pisacié Sándor és felesége 1803-ban

191. Jómódú, polgárosult középbirtokos az 1840-es években: Zalabéri Horváth Ferenc arcképe

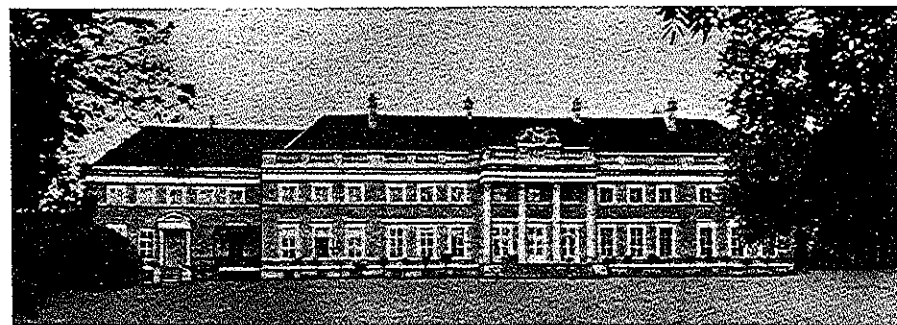
192. Győri nemes mátkapár 1842-ben

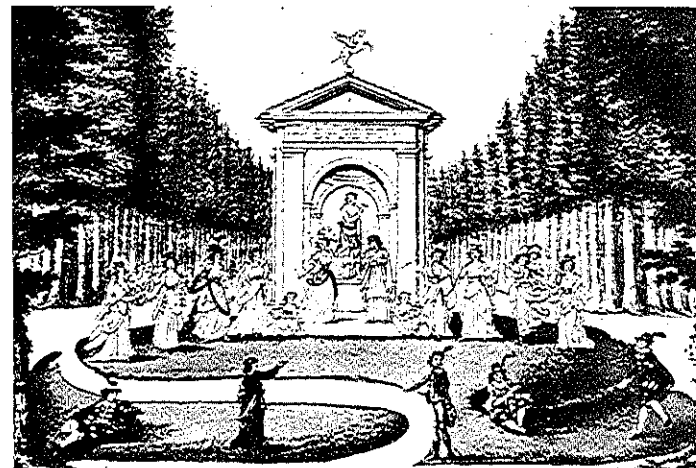
193. A társadalmi hierarchia csúcsán: Széchenyi Ferenc gróf az aranygyapjas rend díszruhájában az 1800-as években

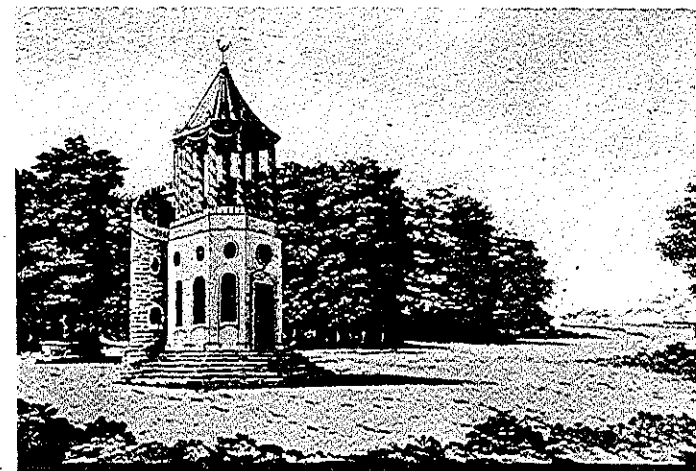
194. Az udvar vonzásában: a magyar nemes testőrség egy tisztje 1790-ben

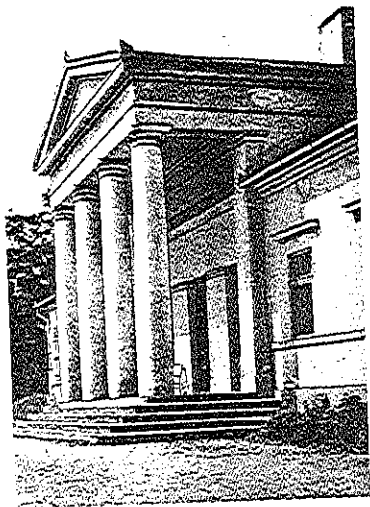
195. A csákvári (Fejér vm.) gróf Eszterházy-kastély kertjének homlokzata

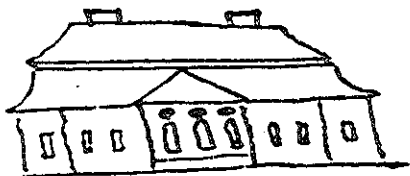
196. Apollo temploma a csákvári kastély parkjában, előtte egy kerti ünnepély allegorikus alakjaival 1792-ből

197. „Török épület” a csákvári Eszterházy-kastély parkjában 1797-ből

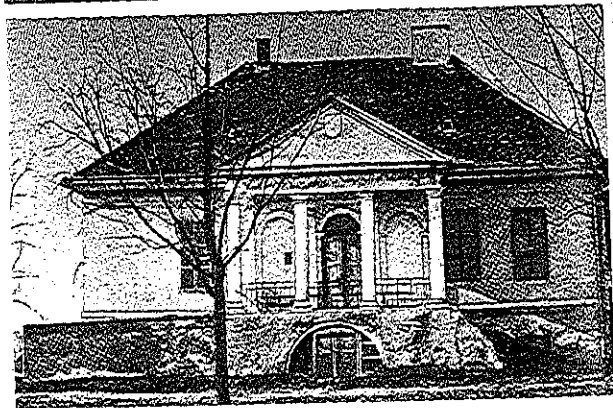
198. A szászfenesi (Kolozs vm.) gróf Mikes-kastély 1843-ból

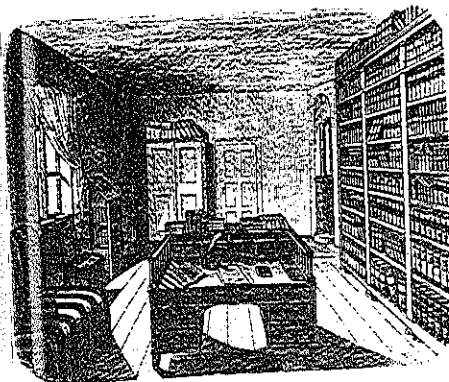
199. Kazinczy tollrajza saját tervezésű széphalmi (Zemplén vm.) kúriájáról, 1806

200. Az alsódabasi Halász-kúria (Pest vm.)

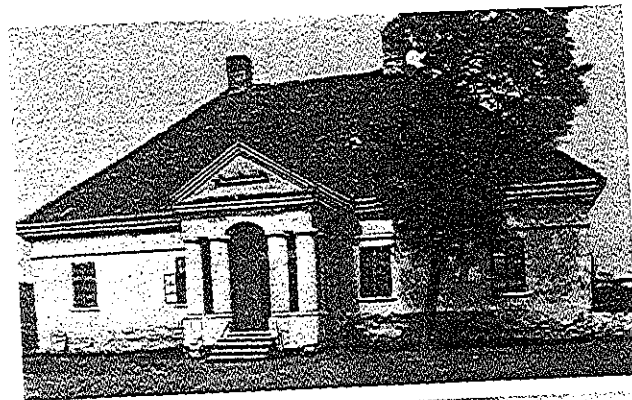
201. Az 1830 körül épült bolhási Tallián-kúria Somogy megyében

202. Kőlcsey dolgozószobája Csekén (Szatmár vm.)

203. A csicsókeresztúri Thorma-udvarház (Szolnok-Doboka vm.)

204. Kisnemesi ház a 19. század első felében Abonyban (Pest vm.)

205. ... és Kővágóörsön (Zala vm.)

206. A nemesi életmód:
„vadászati összejövetel”
1835 körül

207. Nemes úriak játéka
a kúria parkjában 1845
körül

208. A nemesi birtok rom-
lásának kezdete: nemes úr
váltót ír alá uzsorásnak

Egyelőre azonban még itt is nyitott kérdés: általában produktív, valóban a gazdaság tőkés üzemmé átalakítását szolgáló, vagy még mindig csupán improduktív, a pazarló fogyasztás céljaira fordított kölcsönfelvételtől volt-e szó.

300 vagy 500 kat. holdas birtokhatár, 1000 vagy 5000 forintos adósság: a méretektől többé-kevésbé függetlenül, eladósodásának és birtokai feltartóztathatatlan szétaprózódásának gondjai szükségképpen arra kényszerítették a birtokos nemest, hogy részint szembenézzen válságos helyzetével, részint valamely kiutat keressen abból. A helyzet kérdőjeleire adott felelet azonban nem volt egyértelmű: e réteg jelentős hányadában — talán még fel sem fogva helyzetének súlyos voltát — mindvégig nem talált reális megoldást, és közönyösen visszahúzódott még meglevő birtokának a feudális intézmények által még fedezett védelmébe, reménykedve, hogy esetenkénti szerencsés lépésekkel még sokáig, s változás esetén is, fenn tudja tartani magát. Egy másik, nem kevésbé népes csoportja viszont kész volt aktívan is harcba szállni a feudális rendszer védelmében, immár reménytelenül az iránt, hogy a viszonyok megváltozása esetén meg tudná őrizni korábbi helyzetét. Ám csak viszonylag kevesen voltak azok, akik világosan előre látva felismerték, hogy a polgári átalakulás többé fel nem tartóztatható, és annak elhúzódása esetén — még ha helyzetük közben nem romlanék is tovább — rétegük végül is olyan körülmények közé kerülhet, amelyben részint vagyona további aprózódásának, részint nyomasztó eladósodásának folytán már képtelen lesz megtartani korábbi súlyát és jelentőségét a polgárivá alakuló társadalomban. Ez a felismerés adott erőt annak a dinamizmusnak is, mellyel a középnemesség legvilágosabban látó elemei a század második harmadában immár az azonnali polgári átalakulást fogják sürgetni: először Széchenyi híveiként, majd csakhamar tisztába jöve programjának egyes lényeges kérdésekben nem az ő testükre szabott voltával, Deák, Kölcsey és Kossuth politikájához csatlakozva. A polgári átalakulás számukra egyre inkább a birtokforgalom olyan szabadrá tételeét jelentette, mely, ha a feudális viszonyok szinte teljes felszámolásával egyenlő is, de — akár birtokuk részleges feláldozása árán is — még egyedül képes lehetővé tenni annak a tőkének a megszerzését, mely legalább a megmaradt birtok agrárkapitalista középüzemmé való alakítását lehetővé teszi. E megoldás részletei körül még a rétegen belül is voltak ellentétek. Ez, s egyidejűleg e réteg gyengeségének

erősödő tudata fogja megmagyarázni az e harcban még sokszor jelentkező kompromisszumra való hajlamot vagy éppen megalkuvást.

Vagyoni viszonyainak fenntartása mellett a birtokos nemesség politikai súlyának fenntartásához, s még inkább annak növeléséhez azonban az államélet különböző szintjein — az igazgatásban éppúgy, mint a hadseregben — új és jól fizetett állások megnyitására is szükség volt, nem kis részben azért is, hogy több fiú esetén a birtok osztódása egyesek megfelelő állásokba juttatásával, s így kielégítésével elkerülhető legyen. Ez a lehetőség eddig elsősorban az arisztokrácia számára volt fenntartva. Világos, hogy ez az igény — már csak a pozíciókeresők rétegének a főnemességénél jóval szélesebb volta folytán is — előbb-utóbb az államélet hatalmi viszonyainak, pozícióinak újjárendezését is szükségessé teszi. Ebből következően a haladó középnemesség a polgári átalakulás politikai, az abszolutizmus ellen irányuló programját összekapcsolta bizonyos, a nemzeti önállósulás felé mutató, az ország egész politikai infrastruktúrájának átrendezésére irányuló követelésekkel. 1790 problémái tértek vissza a reformkorban, most már a polgári állam követelésével alátámasztva. A vezető szerep a polgári államban viszont olyan törekvés, mely a középbirtokosság összeütközését a hatalmi pozícióit féltékenyen őrző, és a feudalizmus felszámolását is ennek alárendelő nagybirtokos arisztokráciával és az udvarral még külön is el fogja mélyíteni.

A KISNEMESSÉG

A kisnemesség a nemesi társadalomnak a főnemesség és középbirtokú nemesség tömegeit mennyiségben sokszorosán felülmúló, gazdasági jelentőségét, súlyát tekintve azonban legkevésbé számottevő eleme volt.

Arányait általában a nemességen belül az 1809. évi nemesi felkelés tagjainak vagyonalapjairól szólva érzékelhettük, vagy az olyan összeállításból, amilyen például a kiváltképpen nagyszámú nemességgel rendelkező Zala megyében készült, s 1819-ben 19 mágnás, 62 birtokos nemesi özvegy és árva és egy mintegy 350 főnyi kiemelt csoport mellett (mely a táblabírákat, a megyei tisztviselőket, a nagyobb uradalmak főtisztjeit és a jobb birtokos nemeseket fogta össze) 3900 törvényes korú férfi kismestert írt össze; utóbbiak tehát a megye nemességének 90%-át adták.

Természetesen — és ez már a nagy létszámból is következik — a kisnemesség is rendkívül összetett társadalmi réteg volt. Ide tartozott a jobbágyhoz cselédnek szegődő kismestertől kezdve a falusi vagy városi nemes iparoson, a jobbágyi, esetleg majorsági zselléri telket felvállalni kényszerülő szegény nemesen, az egy-két jobbágygal még rendelkező apró birtokoson át egészen a városba behúzódtott, ott polgárjogot szerző, városi telket felvevő és nemesi jogaira támaszkodva nemegyszer jelentős funkciókhoz, akár vagyonhoz is jutó nemes polgárig minden kismemes sorsok és karrierek igen változatos skálája. És e réteg utánpótláshoz jutott a középbirtok osztódása folytán. Első lépcsőként a jobb módú paraszt színvonaláig süllyedt a középbirtokos sarja, majd a következő, e kis jószágot is tovább osztani kényszerülő, és így még tovább szegényedő generációkban már mélyen a módos jobbágy színvonalára alá. A kölcsönös örökösödések és összeházasodások eredményeképpen ugyanis rendkívül apró töredéktelkekből összefonódott áttekinthetetlen komplexumok jöttek létre, mindössze átlag 5—6 kat. holdas nemesi kisbirtokcsoportokból, melyeknek urait ennek megfelelő életmód és ingatlanok jellemzik.

A kisnemesség határait pusztán a vagyoni helyzet vagy éppen a földbirtok nagyság alapján akár felfelé, akár lefelé igen nehéz meghatározni. A kismestert a középnemestől elválasztó vonal valahol a bihari adósságok elemzéséből előbukkanó, immár reménytelenül eladósodott 100—300 kat. holdas birtokkategórián belül húzható meg: azon a rétegen belül, amelyenél a hitel igénybevétele már nem beruházásra, hanem csak bizonyos fokú életvitel biztosításához szükséges anyagi eszközök megszerzésére irányult. A differenciálódás a kisnemességen belül tovább folyik, és ha a 100 kat. hold alatti birtok már egyre szűkülő kategóriái távrolról nézve egyre nehezebben felismerhető különbségeket takarnak is, az egyén helyzetét a maga szűkülő világában, a megyében (vagy egyre inkább már csak a falun belül) nagyon is világosan, másoktól megkülönböztetetten határozzák meg.

Az első nagy határvonal valahol ott húzódik, ahol a még közvetlen fizikai munka nélkül megélni képes, viszonylag még mindig keskeny réteg elválik azoktól, akik vele ellentétben, már akár csak a töredéktelken ülő jobbágy vagy zsellér munkaerejével vagy szerény szolgáltatásaival sem rendelkezve, illetve cselédet sem tartva, a maguk saját és családtagjaik munkájával kénytelenek megművelni földjüket (mely sokszor már

jobbágytelek). Az ez utáni, a végső nagy határvonal pedig már a teljesen birtoktalan, cselédi, szolgai sorban élőköt választja el az előzőktől.

A polgári fejlődés lehetőségéből ilyen módon kikapcsolódott kismemes tulajdonképpen a polgári viszonyok bevezetésének minél további halasztásában látszott érdekeltnek, mivel ez kiváltságos státusának fenntartásával még bizonyos — bár egyre csökkenő kiterjedésű — anyagi előnyökkel járt számára. Ugyanakkor azonban a jobbágytelken élő nemes számára a polgári átalakulás már a jobbágytelek tulajdonjogát kínálta. Egészében véve az átalakulás kérdései a kismemesség tömegei számára objektíve meglehetősen közömbös kérdések: eldőltüktől (bármely irányban történjék is az) sorsuknak már semmilyen nagyobb, érdemi változását nem várhatják. A polgári átalakulással megnyíló előnyök egy részének már amúgy is birtokában vannak, más részének használatából meg amúgy is eleve kizárja őket szegénységük. Ez az objektív érdektelenség — és nem valamely alkati korrumpáltság — lesz az oka annak is, hogy mikor 1819-től a megyei tisztújításoknál a jelenlevők szavazattöbbsége lesz a döntő tényező az eddigi, a tekintélyes elemek után igazodó rendszer helyett, a közmemesség tömegei oly készséggel hajlanak majd egyetlen értékes tulajdonuknak, nemesi szavazatuknak áruba bocsátására is; és főleg arra, hogy ennek során elsősorban az érzelmi, és ne a számukra végül is közömbös értelmi alapú argumentációra hajoljanak, befolyást engedve a megyei választásoknál a szemben álló felek által alkalmazni ekkor kezdett etetés-itatásban megnyilvánuló korrupciónak.

Politikai álláspontjának kialakítása során persze a kismemesnek látnia kellett, hogy a politikailag még aktív, jobb módú középmemesség a polgári átalakulásnak immár csak a saját hasznát szolgáló meggyorsítása érdekében a kismemest mint felesleges tehertételt egyre erőteljesebben taszítja kívül a nemesség sáncain. Ám a jórészt a kormányt támogató nagybirtokos arisztokráciával szemben érzett mély ellenszenv, és ugyanakkor — sok egyéb között, de nyilván nem a legkisebb hatással — az ellenzéki középirtokosság által éreztetett németellenes nacionalista magatartás — mindkét vonatkozásban alapjában nem az értelemre, mint inkább az érzelmeire hatva — a kismemest alkalomadtán a reformnak is eszközévé és hívévé képes tenni. A kismemesség indifferens helyzetéből eredő kétarcúságát jellegzetesen mutatja meg majd az udvar a megyei választásoknál a jogosultak személy szerinti leszavaztatását elrendelő

taktikájának csakhamar sok vonatkozásban érezhetővé váló, és 1827-re már e rendszer megszüntetéséhez vezető, illetve azt már csak a követválasztásokon fenntartó kudarcra.

A FŐURI ÉLETMÓD: A KASTÉLY

Főmemesség, birtokos középmemesség és szegény közmemesség vagyoni viszonyainak alapvető, hatalmas, politikai magatartásukat is döntően meghatározó különbségei és sajátosságai legszembetűnőbben életmódjukon figyelhetők meg. Együttal azonban némileg már arról is tanúszkodva, milyen vonatkozásokban és milyen mélyen hatolt be e nemesi társadalomba a polgári életforma, illetve divat gazdaságilag rétegenként oly különbözőképpen megalapozott folyamata. S ha a kérdésre az életmód teljességének feltáratlansága folytán csak töredékes választ tudunk is adni, az életmód néhány kiemelt elemének vizsgálata is már támpontot adhat bizonyos következtetések levonásához.

A kor főmemessége életmódjának napjainkig legjellegzetesebbként fennmaradt tanúbizonyságát a klasszicista kastélyok szolgáltatják, melyek a 19. század első felében egyre sűrűbben jelennek meg az ország térképén, már számuk növekedésével is jól érzékeltetve az építetők, a főmemesség vagyonosodását. Tömegeiknek tiszta, éles kontúrjait, oszlopsoraik finom arányait, az angolkert terjedő stílusában megtervezett parkjaik háját: a főúr életének e külső kereteit a kor művészettörténetéről szólva még viszont fogjuk látni. Ám ha indokolt is mindebben a mezőgazdasági áruterelés fellendülő lehetőségeinek hatását látni és keresni, nem szabad elfelejteni, hogy e kastélyok többségének (az európai klasszicizmus kastélyainak legnagyobb részével ellentétben) nincsenek, vagy legfeljebb igen szegényesen vannak hasonló szintű barokk, és még kevésbé reneszánsz előzményei. A klasszicista kastély tehát a magyarországi arisztokrata számára általában az első valódi kastély, s ezáltal annak is jele, hogy építetőkje csak most jutott hozzá ilyenfajta igényének korszerű kielégítéséhez. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy esetleg nagy kiterjedése, impozáns méretei, megjelensének szép arányai ellenére a magyarországi klasszicista kastély olcsó építkezés. Nem igényel faragott követ, olcsó anyagok használhatók fel hozzá: téglá és fa, és a stílusból adódóan egyszerű az építészeti technika is. Parasztmesterekkel és pallérokkal is kivi-

telezhető: a kastély többnyire ezek munkája is, a jobbágyi kézi munka bevonásával. Kétségtelenül polgáris izlés termékei és stílus hordozói, távol már a barokk feudális nagyrú igényeinek kielégítésétől. Stílusukban a klasszicizmus alkalmazása azonban még mindig inkább az általános európai divat következménye, mintsem olyan tudatos igény, mely egyértelműen az arisztokrata polgárosodására utalna.

Mert hogy az arisztokrácia polgárosodása végül is mennyire csak kezdeteinél tart még (amennyiben egyáltalán megindult), az legjobban éppen a polgári életmód gazdasági alapjainak megteremtésére tett erőfeszítésekben mérhető le, és éppen Széchenyi példáján, aki pedig kétségtelenül a legmesszebbre jutott el arisztokrata társai közül vagyoni helyzetének a feudális társadalmi viszonyok befolyása alóli függetlenítésében. Ám Széchenyi is, aki vagyonának jelentős részét nagyon is tudatosan budapesti ingatlanokba, tőkés vállalkozások értékpapírjaiba fektette, jövedelmének még 1848-ban is csak egynegyed részét nyerte tisztán polgári jellegű forrásokból; a maradék háromnegyed rész földjadarékból származik, s egyelőre nem tudjuk pontosan, ebből mennyi volt a tisztán tőkés jellegű.

A főnemesség életmódjának a szélesebb társadalommal való kapcsolataira tekintve, a polgárosodásnak itt még ugyancsak a kezdeti, első lépései fedezhetők fel. Az e kapcsolatok tágitására hivatott Nemzeti Kaszinónak 1828-ban 121 arisztokrata és 62 (többnyire azonban kamarási rangú) köznemes mellett még csupán 18 (jórészt már ugyancsak nemesített) nagypolgári, illetve értelmiségi tagja van. Ám még 20 év után, 1847-ben is, amikor már 574 tagja volt a kaszinónak, csak mintegy 100 a polgári egzisztencia: s jellemző módon azokból összeválogatva, akikre a főnemességnek, nem utolsósorban polgárosodásának szempontjából, annak mintegy lehetséges támaszaként elsősorban van szüksége. Nagykereskedők ezek, bankárok: a főurak hitelezői; a váltófeltörvényszék bírái; bíráik az ilyen ügyekben; a pesti egyetem orvosprofesszorai, a palotáikat és bérházaikat építő legnagyobb fővárosi építési vállalkozók s az arisztokrácia jogi és gazdasági szakemberei: ügyvédjei és jószágkormányzói. Együttesen, növekvő számukkal egyaránt jól érzékeltetik az arisztokrácia polgárosodásának összes főbb — de már a politikai gyakorlatban is megfigyelhető, osztályérdekeinek szigorúan alárendelt — irányát, vonását és mindennek előtt ezeknek az alapjaiban még feudális osztályérdekben gyökeredző korlátait is.

A BIRTOKOS NEMESI ÉLETMÓD: A KÚRIA

Az életmód ugyanezen elemeinek egy vagy több szinttel alacsonyabban, de ugyanilyen felemás alakulását mutatja a birtokos nemesség helyzetének vizsgálata.

A középbirtokos nemesség életmódját a nagybirtokosságéhoz — mint láttuk — távolról sem mérhető vagyoni viszonyai határozták meg. A hatalmas vagyoni különbségnek megfelelően lakhelyként a főúri kastély helyett itt már csak többé-kevésbé szerény, földszintes, falusi kúria emelkedik. Nem látunk hatalmas parkokat, csak szerény kerteket, mint ahogy a kúria élete, berendezése, lakóinak magatartása, öltözete, életrendje is gyakran közelebb áll a nemesi társadalom legszélesebb rétegéhez, sőt a jobb módú paraszthoz is, mint a főúri kastély lakójához. Már csak azért is, mert a középbirtokos nemesúr élete is alapjában falusi élet, mely legfeljebb a megyeszékhelyig terjed; szemben a főnemes vidéki kastélya és bécsi, pozsonyi vagy pest-budai palotája között megosztott városias életével. A közép- és kisbirtokos nemesi tömegek között így nem volt áthidalhatatlan a szakadék. Ez adott alkalmat arra, hogy a köznemesi tömegekben némi bizalom ébredjen a jómódú birtokos személye és politikája — ha nem is a réteg haladó politikája — iránt, kézzelfoghatóbbá téve azt a nemesi egyenlőséget, melynek sáncai közül a kisbirtokos nemeset egyébként éppen ebben az időszakban szorítják ki, még akkor is, ha a kúria lakója maga is már mindenféle nemesi előjog tagadásán munkálkodik.

A nemesi — a leírásból következőleg vagyonosabb nemes által lakott — kúria, ahogy kissé lenézően, de könyörtelen pontossággal maga Széchenyi ábrázolja, faluhelyen pincén áll, „s eképp tűrhetően száraz, falai vastagok és boltra kanyarodnak”: ez megfelel az éghajlatnak és így mindig kellemes hőmérsékletet biztosít. Cserép a teteje, tágasak az ablakok és ajtók; hosszan elnyúlva 4—6—8 szobából is állhat. Egyik szoba olyan, mint a másik, valamennyi egy tornácra nyílik, ezért az egész házat is egyazon szag: a pipafüstnek, a konyhának és a tornác végéről nyíló árnyékszéknek egybevegyült illata lengi át. Ha pedig felnyitják a szobákat belül összekötő ajtókat és mindent egybenyitnak, akkor megszűnik ugyan „az elkülönülés minden kelleme” (melyet a tornácra nyíló külön bejárat biztosít), de ettől a ház mégsem válik eggyé. Ráadásul homlokzata az utcára néz, oldala és háta az udvarra, ahol a gazdasági épületek emel-

kednek. Így azután egyik oldalról a por, a kocsizörgés, a gulya, a nyáj és a konda, másíkról a libák, kacsák, kutyák zaja járja át, „s a gazdaság minden fertelme”. Aki „nemcsak a jó szagban szeret lenni és élni, de a természet illatai és színei iránt is eseng egy küssé”,³ nem fogja magát jól érezni ebben a környezetben, melyet Széchenyi máshol a pök és pipafüst hangulatával jellemez.

A kép reális, legalábbis az építészeti képot illetőleg. Ilyenféle, nem nagyobb és nem is igen más szerkezetű házban lakik Kölcsey a tiszántúli Álmosdon éppúgy, mint Kisfaludy Sándor Sümegen vagy Berzsényi Niklán. Ilyeneket találunk az Alföld jómódú nemeseinél és nem nagyobb, legfeljebb megjelenésében korszerűbb náluk a fogságából kiszabadult Kazinczynak a század elején újonnan épített széphalmi kúriája. Kilenc-tengelyes épület ez, közepén háromszlopos, sarkán két egytengelyes rizalittal, melyeket dupla tető fog össze. A kastéllyal ellentétben a kúria általában a község házai közé épült be, legfeljebb — megkülönböztetve magát a paraszt vagy a kismemes hajlékától — zsindely borítja tetejét és ha nem is park, de némi kert tartozik hozzá. Berzsényi háza mögött 4 kat. holdas gyümölcsös terül el, Kazinczy azonban kis parkot telepít háza elé, bár ebből, bármilyen lelkes híve is az angolparknak, csak kivágatja az útjában álló fákat, hogy szabad kilátása legyen az országútig.

A mezőgazdasági áruterelés bontakozó lehetőségei természetesen a köznemesi kúriákra is rányomták a maguk bélyegét. Jellemzően azonban a vagyon nagyságrendi különbségeire, a klasszicizmus itt már ritkán produkál nagyobb szabású, a főúr kastélyával versenyezni képes épületeket. Többnyire csak a régi, olykor évszázados falusi lakóház legfeljebb kibővített alapjára felépülő nemesi kúriának egy-egy timpanonnal lezárt oszlopsorral való bővítésében jelentkezik; esetleg bizonyos helyiségeknek a kert felé való megnyitásban, a homlokzat szellősebbé tételében. Ami — ahogy általában rekonstruálni lehet — többé-kevésbé következetesen új, és (legalábbis a jómódú, az áruterelésbe már rendszeresen bekapcsolódni képes középbirtokos esetén) tényleg polgárias ízlésű benne, az a polgárias-városias, divatos bútorzat. Szép formájú székek, asztalok, szekreterek töltik be az ilyen falusi kúriák szobáit. Itt-ott már, ha nem is nagy, de jól összeválogatott és modern könyvtárakat is rejtenek maguk-

³ SZÉCHENYI ISTVÁN, Pesti por és sár. Pest, 1866. 34—35.

ban. Néhol zongorák, hegedűk, fuvolák hangja csendül fel a kor érzelmes dallamaival.

Mindez természetesen nagyban meghatározza az ilyen építészeti keretben, és a polgárias életmód igényeit tükröző berendezések között kibontakozó életvitelt is. A nagybirtokos arisztokráciával ellentétben ezt még a jómódú középnemes esetén is nagyban befolyásolja, színezi a földbirtokosnak a gazdasághoz való közvetlen kapcsolata. Berzsényi, a takarékos gazda — aki Kazinczyval levelezve is elégedetten állapítja meg: kukoricája házi céljaira elég lesz, szénát még el is adhat, a gyümölcsöseiből viszont nemcsak disznót hizlalhat, hanem ecetet is főzhet — maga rója a robotpálcákra jobbjai ledolgozott robotnapjait. Ami egészében nem áll ellentétben azzal, hogy a középnemesi kúriában az életmódot még mindig bizonyos bőkezűség és nagyvonalúság jellemzi, ha ez egyelőre nem is igen mutatkozik meg másban, mint a sok cselédben (köztük sok az öreg, már tehetetlen, de kegyelettel kezelt régi bútor) és a ház körül lébzező koldusokban. Az ingerszegény falusi környezetben — a sok helyütt megtalálható szép vagy egyszerű könyvtárak ellenére is — az élet egyhangúságát a bőségesen megült családi ünnepek színesítik: keresztelő, szüret, aratóünnep, farsang, óriási traktákkal megült esküvők; és a betévedő vendég szíves látása. Ugyanakkor erősen helyhez kötött volta folytán e világ zárt is. A házasság körei nem tágak; a nemes saját osztályának vagyoniilag többé-kevésbé meghatározott rétegén belül marad házasságában is, nem is szólva arról, hogy nem nemest vagy (magyar nemzetiségű vidéken) nem magyart ritkán hoz a családba. Kifelé persze ez joggal keltheti a gőg benyomását, ahogy a különben jóindulatú angol utazónő, miss Pardoe sem késik a nemesség szemére vetni ezt. Alapos műveltség, tanultság ritka e házaknál, részben ugyancsak az elszigeteltség miatt: 1818-ban Nagyváthy János Somogyból éppúgy a „tudományos társalkodás” hiányát panaszolja, mint Pálóczi Horváth Ádám a könyvtárak hiányát. Az életet hagyományok és szokások szabályozzák, nemzeties és vallásos szellemben. Erős a családi összetartás. A legidősebb, legtekintélyesebb rokon házában időnként összegyűlik az egész nemzetség, hogy közös ügyeiket megbeszéljék.

A mezőgazdasági áruterelés bontakozása által támadt jómód révén némileg biztosítottnak látszó élet a 19. század első felén át a magyarországi nemesi udvarházakban átmenetileg bizonyos derűs idill illúzióját

teremtette meg, hogy ugyanakkor annál élesebb legyen az ellentét ezek és az olyan vidékek között, melyeket a polgárosodás és az ezt előmozdító fejlődés még e szerény előszelei sem érintettek meg. Mert Felső-Magyarország vagy Erdély hegyek közé szorult, szegény nemesi udvarházaiban éppúgy, mint az Alföld — kivált keleti peremének — az év nagy részében sárba fulladt kúriáiban ez az alapjaiban ugyanazt az életmódot ábrázoló kép már sokat veszít az idill derűs színeiből és polgárosodó vonásaiból, árnyalataiból. Az eladhatatlan termékek erőszakos, sokszor izetlen vendégmarasztalásba fullasztják a szíveslátást, és értelmetlen pazarlásba a bőséget: a pénz hiányában omladozó, kényelmetlen és avított, sokszor már csupán parasztosan berendezett nemesi lakokban az indulatok megkeserednek és eldurvulnak: az erő nemegyszer brutalitássá változik, a műveltség pedig bogaras tudálékossággá. Sajátos módon mindkét változatban alapjában azonos képek ezek, még csak mennyiségi eltérésekkel: jó tükröként egészében a polgárosodás egyfajta, bizonyos külsőségekben utánzótt és olykor, szerencsés esetben már talán be is teljesedett igényének és a lényegében még mindvégig feudális gazdasági alapnak: a robotra és feudális járadékokra alapozott termelési módnak, és ezek alap- és felépítményként kölcsönös kapcsolatának, s ugyanakkor ellentmondásának. Olyan életmód ez, mely éppen az igények és a valóság között így kibontakozó, és mint láttuk, éppen a gazdasági alaptól függően igen széles skálán megmutatkozó ellentmondásaival, árnyainak és fényeinek kontrasztjaival különösen jól tükrözi mindazokat az ellentmondásokat és feszültségeket is, melyek a birtokos nemesség gazdasági helyzetében és politikai magatartásában megfigyelhetők.

A KISNEMESI ÉLETMÓD: A PARASZTHÁZ

Lakóhely, lakberendezés, életmód: a kismemes viszonylatában mindez már csak paraszti szinten jelentkezik. Fokozatok persze itt is vannak. Csekély eltérésük miatt néha még nagyobb jelentőségük is van, mint a magasabb, vagyonosabb rétegek esetén a nagyobb eltéréseknek — bár az életmód e különbségei belülről és objektíve is már egybeolvadni látszanak. Miss Pardoe a negyvenes években már egységesen durva öltözetű, vörös kezű, közönséges külsejű parasztnak látja a kismemest is. Egy

viszonylag tehetősebb, körülbelül 3 jobbágytelekkel és mintegy 12 magyar hold allodiátúrával rendelkező, akár tipikusnak is tekinthető dunántúli kisbirtokos család gazdaságát bemutató 18. század végi leírás szerint 7 jobbágyuk negyed- vagy nyolcadtelkes (fél vagy egész telkes már nincs közöttük), a kis allodiátúra két nyomásban négy tag szántóból áll, melybe évente 24–25 köből gabonánál többet nem lehet elvetni. Ehhez járul némi allodiális szőlő, rozoga présházzal és kis pajtával: a jövedelmek legnagyobb része így a kilencedből és a tizedből származik. Fél évszázaddal később ugyane tájon egy másik szegény kismemes vagyónát összeírva kis szőlőt soroltak fel, benne köből épült pincét, egy kis kaszálót, egy félig köből épült, félig vályogfalú házat, fél pajtát, melyhez egyazon fedél alatt kis istálló is csatlakozott. Ebben egy pár hitvány öreg ló álldogált és mindenféle ócska szerszám és készség: rozszant kocsi, szán, hitvány hidas, ócska eke, rongy taliga. Az egész értéke alig volt több másfél ezer forintnál, ebből is az ingatlan 1300 forintot ért. Ócska fedelű, hol kékre, hol sárgára meszelt, utoljára pedig iromba kövecsekkal kivert falusi házacskának rajzolta Jókai is Sonkolyi Gergely uram házát, mely berendezésében már mit sem tért el a jobb módú parasztháza tájától.

Ezek a ház, a földbirtok vagy a gazdasági felszerelés által pontosan meghatározható különböző vagyoni színvonalak határozták meg és differenciálták a bázisukon kialakuló eltérései ellenére is egészében már paraszti életmódot. A különbség e kereteken belül már csak az: ki mennyire képes még munka nélkül megélni? Olyan kérdés ez, mely után világos, hogy e kismemesi réteg ilyen keretek közé szorított életmódjának további vizsgálata már akkor is csak a parasztság kereteiben és léptékével mérve folytatható tovább a valósághoz híven, ha tudomásul vesszük az e rétegből az értelmiség bizonyos kategóriái felé meginduló áramlást is. Ezek az életkörülmények világossá tették, hogy a kismemes politikai magatartásának egyes esetekben meglepően progresszív volta ellenére is a széles köznemesi tömegek tudatilag valójában még igen kevésbé léptek túl a feudális társadalom korlátjain.